

ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СЮЖЕТНО-РОЛЬОВИХ ІГОР ЯК ЗАСОБУ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕННОСТІ У ДОШКІЛЬНИКІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУ

CHECKING EFFICIENCY OF ROLE-PLAYING GAMES AS A MEANS OF SOCIAL COMPETENCE DEVELOPMENT OF PRE-SCHOOLCHILDREN WITH INTELLECTUAL DISABILITY

У статті подано результати перевірки ефективності застосування сюжетно-рольових ігор як засобу формування та розвитку соціальної компетентності дітей старшого дошкільного віку із порушенням інтелектуального розвитку. Педагогічний експеримент організовувався за укладеною автором комплексною методикою, що включала три блоки діагностичних завдань: «соціально-мотиваційний», «соціально-когнітивний», «соціально-розвитковий». Розроблені та впроваджені в освітній процес сюжетно-рольові ігри спрямовувалися на подолання прогалів у соціальному досвіді старших дошкільників з інтелектуальними порушеннями. Порівняльна характеристика результатів формувального етапу дослідження показала покращення рівнів досліджуваних компонентів соціальної компетентності у дітей експериментальної групи.

Ключові слова: сюжетно-рольові ігри, соціальна компетентність, дошкільники з порушеннями інтелекту, психолого-педагогічне вивчення.

В статье представлены результаты проверки эффективности применения сюжетно-ролевых игр как средства формирования и развития социальной компетентности детей старшего дошкольного возраста с нарушениями интеллектуального развития. Педагогический эксперимент организовывался по созданной автором комплексной методике, которая включала три блока диагностических задач: «социально-мотивационный», «социально-когнитивный», «социально-раз-

вивающий». Разработанные и внедренные в образовательный процесс сюжетно-ролевые игры были направлены на преодоление пробелов в социальном опыте старших дошкольников с интеллектуальными нарушениями. Сравнительная характеристика результатов формирующего этапа исследования показала улучшение уровня изучаемых компонентов социальной компетентности у детей экспериментальной группы.

Ключевые слова: сюжетно-ролевые игры, социальная компетентность, дошкольники с нарушением интеллекта, психолого-педагогическое исследование.

The article presents the results of checking the efficiency of role-playing games as a means for the formation and development of social competence of the senior pre-school children with intellectual disability. The pedagogical experiment, organized according to the author's comprehensive methodology, includes three blocks of diagnostic tasks: "social-motivational", "social-cognitive", "social-developmental". The role-playing games, developed and implemented in the educational process, are aimed at overcoming the gaps in the social experience of senior pre-school children with intellectual disabilities. The comparative characteristic of the results of the investigation forming stage has shown significant improvement of the studied components levels of social competence of the children of experimental group.

Key words: role-playing games, social competence, pre-school children with intellectual disabilities, psychological and pedagogical study.

УДК 376-056.34-053.4:[005.336.2:376]

Куренкова А.В.,

аспірант кафедри спеціальної та інклюзивної освіти
Сумського державного педагогічного
університету імені А.С. Макаренка

Постановка проблеми. На кожному етапі свого життя людина набуває певних соціальних знань, умінь та навичок, котрі впливають на її подальшу соціалізацію. Дошкільний період є одним з основних етапів набуття та розвитку соціальної компетентності, засвоєння дитиною суспільного життєвого досвіду і громадських відносин.

На думку різних дослідників, а саме С. Вотер, А. Голфрід, Р. Дзурілла, І. Кудаєвої, Р. Сроуф та ін., соціальна компетентність визначена як відносини «я» – «суспільство», тобто вміння вибрати правильні соціальні орієнтири й організувати свою діяльність відповідно до них або як соціальні навички, що дають змогу людині адекватно виконувати норми і правила життя в суспільстві. Через специ-

фічність порушення та світосприйняття дошкільниками із розумовою відсталістю цілеспрямований процес формування зазначених умінь є важливим для них у зв'язку з відсутністю здатності до самостійного засвоєння соціальних правил та норм соціальної поведінки. Великого значення у цьому аспекті набуває ігрова діяльність, у якій діти з порушеннями інтелекту знайомляться з певним соціальним досвідом, що вкрай важливо для майбутнього їх самостійного дорослого життя.

Аналіз актуальних досліджень. Ігрова діяльність стала предметом дослідження багатьох зарубіжних учених (С. Аверінцев, П. Блонський, Ю. Богинська, Л. Божович, А. Брушлінський, Л. Виготський, Ю. Габермас, Є. Грачова, К. Гросс,

Д. Ельконін, А. Запорожець, Р. Калуа, Л. Леонтьєв, Ю. Лотман, О. Лурія, М. Маклюен, С. Міллер, Х. Ортеги-і-Гассет, Ж. Піаже, С. Рубінштейн, Г. Спенсер, Г. Трошин, Д. Фельдштейн, З. Фрейд, Ф. Фребел, І. Фришман, Г. Цикото, Ж. Шиф, Е. Шпрангер та ін.).

Особливості ігрової діяльності дітей із порушеннями розумового розвитку вивчали В. Бондарь, В. Засенко, А. Колупаєва, Ю. Косенко, В. Синьов, А. Смирнова, С. Миронова, Н. Морозова, М. Певзнер та ін.

Деякі аспекти формування та розвитку складників соціальної компетентності дітей з особливими освітніми потребами, зокрема з інтелектуальними порушеннями, розглянуто у низці досліджень українських учених: В. Бондарь, Л. Вавіна, П. Горностай, В. Кобильченко, Л. Нафікова, В. Нечипоренко, К. Островська, О. Позднякова, В. Синьов, О. Тельна, О. Федоренко, О. Швачко, Л. Шевчук, М. Шеремет та ін.

У роботах науковців (М. Басов, Д. Ельконін, О. Запорожець, Д. Менджерицька та ін.) зазначається, що особливого значення для дошкільників мають сюжетно-рольові ігри, адже саме через них діти мають можливість відтворити все, що вони спостерігають навколо себе, у житті дорослих, соціальних стосунках.

Сюжетно-рольову гру як засіб набуття соціального досвіду розглядали у своїх роботах А. Висоцька, С. Миронова, В. Синьов та ін. Однак теоретичний аналіз засвідчив, що проблема соціальної компетентності дітей з розумовою відсталістю старшого дошкільного віку висвітлена не досить, а саме: не представлено комплексної методики її вивчення; вузько подано характеристику особливостей розвитку компонентів соціальної компетентності; недостатнім є використання сюжетно-рольових ігор у розвитку і корекції досліджуваного явища. Тож **метою** роботи є перевірка ефективності застосування сюжетно-рольових ігор як засобу формування і розвитку соціальної компетентності у роботі з дошкільниками з порушеннями інтелекту.

Виклад основного матеріалу. Метою проведення педагогічного експерименту стало виявлення ефективності розроблених і укладених сюжетно-рольових ігор у напрямі формування і розвитку соціальної компетентності у дітей старшого дошкільного віку з інтелектуальними порушеннями. В експерименті взяли участь 102 дитини старшого дошкільного віку із порушенням інтелекту. Під час формувального етапу дослідження їх було поділено на контрольну та експериментальну групи по 51 дитині у кожній.

Базами дослідження стали: КУ «Сумський спеціальний реабілітаційний навчально-виховний комплекс: «Загальноосвітня школа I ступеня – дошкільний навчальний заклад № 34» м. Суми;

комунальна установа «Шосткинський дошкільний навчальний заклад (ясла-садок) № 9 «Десняночка» Шосткинської міської ради Сумської області м. Шостка; Полтавський дошкільний навчальний заклад (ясла-садок) комбінованого типу № 41 «Гніздечко» м. Полтава; КЗ «Прилуцький навчально-реабілітаційний центр» Чернігівської обласної державної адміністрації м. Прилуки.

Під час дослідницької роботи нами була укладена комплексна методика вивчення рівнів і особливостей розвитку соціальної компетентності дітей старшого дошкільного віку з інтелектуальними порушеннями, що складалася з трьох блоків.

I блок – соціально-мотиваційний, спрямовувався на виявлення інтересу дошкільників з інтелектуальними порушеннями до діяльності, оскільки інтерес є «пусковим механізмом» будь-якої діяльності як у дитячому віці, так і у дорослому житті до взаємодії з соціумом зокрема.

II блок – соціально-когнітивний, спрямовувався на вивчення сформованості соціальних знань, умінь і навичок у дітей із порушеннями інтелекту за такими показниками: 1) знання про: себе як одиницю суспільства, родину як мікросоціум, ставтево-соціальні ролі, суспільні явища; 2) вміння виконувати соціальні ролі, дотримуватися норм соціальної поведінки; 3) сформованість санітарно-гігієнічних навичок як соціальної вимоги до людини.

III блок – соціально-розвитковий, спрямовувався на дослідження рівнів і особливостей розвитку соціальних якостей особистості за таким показниками: вербальна комунікація, самостійність, активність, емоційний розвиток, взаємодія з оточуючими, соціальна регуляція поведінки.

Оцінювання результатів дослідження відбувалося за чотирирівневою системою з розробленими критеріями до високого, достатнього, середнього та початкового рівнів. Знаходження узагальнених рівнів розвитку соціальної компетентності до кожного блоку діагностичних завдань відбувалося за формою середнього арифметичного з подальшим порівняльним аналізом результатів контрольної та експериментальної груп.

Результати констатувального етапу дослідження засвідчили, що соціальна компетентність у дітей старшого дошкільного віку із порушенням інтелекту перебуває майже на низькому рівні. Діти не проявляли інтерес до діяльності, у них були відсутні знання про себе, своїх близьких, суспільні явища та вміння виконувати соціальні ролі. Вони уникали контактів як з чужими, так і з близькими людьми, емоції не використовували як засіб невербальної комунікації, спостерігався прояв інтровертованості та навіть аутичності, в різних соціальних ситуаціях були безпорадними, їм важко було регулювати свою поведінку у соціумі.

Найгірше розвинуті знання про: родину, ставтево-соціальні ролі, суспільні явища та вміння

виконувати соціальні ролі, а також такі якості, як вербальна комунікація, самостійність, емоційний розвиток, регуляція поведінки у соціумі, за присутнього інтересу до діяльності, яка лише цікавить їх. Тож з урахуванням виявлених порушень і недоліків у розвитку досліджуваного явища нами були укладені та систематизовані сюжетно-рольові ігри, що впливатимуть на розвиток кожного компонента соціальної компетентності.

Результати формувального етапу дослідження засвідчили покращення всіх показників експериментальної групи порівняно з контрольною. Так, дані виконання першого блоку діагностичних завдань – «соціально-мотиваційного» – показали, що різниця на початковому рівні між ЕГ і КГ становила 18% (ЕГ – 10%, КГ – 28%), на середньому рівні різниця становила 5% (ЕГ – 57%, КГ – 52%), на достатньому – 13% (ЕГ – 33%, КГ – 20%) на користь ЕГ. Високий рівень не був виявлений у жодній групі, що становило 0% (ЕГ – 0%, КГ – 0%).

Покращення результатів виконання першого блоку завдань сприяло впровадження в освітній процес таких ігор: «Познайомимось з ведмедиком», «Ведмедик приносить подарунки», «Ласкаво запроси у гості», «Маленьке кошеня», «Хто що робить?», «Чарівний вказівник», «Телевізор», «Нова історія Колобка» та ін. У дошкільників із порушенням інтелекту експериментальної групи порівняно із контрольною групою проявляється вибірковий інтерес до занять, ігор та іграшок, вони самостійно виконують раніше відпрацьовані предметно-ігрові дії, починають включатися у групову діяльність.

Результати дослідження другого блоку діагностичних завдань – «соціально-когнітивного» – засвідчили позитивні зрушення у всіх складниках соціальної компетентності. Виявлена різниця у рівнях знань «про себе як одиницю суспільства» показала, що у дітей ЕГ порівняно із КГ на початковому рівні вона становила 11% (ЕГ – 8%, КГ – 19%), на середньому – 9% (ЕГ – 86%, КГ – 77%), на достатньому – 2% (КГ – 4%, ЕГ – 6%). Високий рівень не був зафіксований в обох групах, що становило 0% (ЕГ – 0%, КГ – 0%). Покращенню цього показника сприяло впровадження в освітній процес експериментальної групи таких сюжетно-рольових ігор: «Ім'я листочків шепоче вітерець», «Давайте познайомимось!», «Новачок», «Познайомимось з ведмедиком», «Ласкаво запроси у гості», «Маленьке кошеня» та ін.

Виявлення рівнів знань дошкільників із розумовою відсталістю «про родину як мікросоціум» показало різницю між ЕГ та КГ у 34% на користь експериментальної групи на початковому рівні (ЕГ – 25%, КГ – 59%), у 17% – на середньому (ЕГ – 49%, КГ – 32%) та достатньому (ЕГ – 26%, КГ – 9%). Високий рівень залишився без змін з різницею 0% (ЕГ – 0%, КГ – 0%). Для покращення

результатів у практиці роботи використано такі сюжетно-рольові ігри: «Дочки-матері», «Катруся прокинулася», «Ляльку привели до садочка», «Пригостимо Катрусю чаєм», «Збираємо ляльку на прогулянку», «День народження ляльки Тані», «Лялька йде в гості» та ін.

Дослідження особливостей уявлень дошкільників із порушеннями інтелекту *про статево-соціальні ролі* підкреслило, що на початковому рівні різниця між ЕГ та КГ становила 32% (ЕГ – 26%, КГ – 58%), на середньому – 15% (ЕГ – 47%, КГ – 32%), на достатньому – 17% (ЕГ – 27%, КГ – 10%). Високого рівня у ЕГ та КГ виявлено не було, його різниця становила 0% (ЕГ – 0%, КГ – 0%). Покращення цього показника пов'язане із застосуванням у практиці роботи таких сюжетно-рольових ігор: «Дівчатка готують обід, хлопчики ремонтують меблі», «Хто що робить?», «День з життя родини», «Покладемо ляльку спати», «Зробимо ляльці зачіску», «Родина купує продукти», «Приготуємо вечерю разом» та ін.

Аналіз результатів сформованості знань дошкільників із розумовою відсталістю *про суспільні явища* («Новий рік», «День народження», «Пасха», «8 Березня» та ін.) засвідчив позитивну тенденцію в експериментальній групі, різниця між ЕГ та КГ на початковому рівні становила 25% (ЕГ – 36%, КГ – 61%), середньому – 24% (ЕГ – 51%, КГ – 27%), достатньому – 12% (ЕГ – 24%, КГ – 12%), високому – 0% (ЕГ – 0%, КГ – 0%). Ця позитивна динаміка пов'язана з упровадженням у практику роботи таких сюжетно-рольових ігор: «Добрі ельфи», «День народження Петрика», «День народження ляльки Тані», «Святкова вечеря», «Прикрасимо ялинку до свята», «Йдемо на день народження до бабусі», «Подарунок для мамі» та ін.

Результати перевірки сформованості *вміння виконувати соціальні ролі* засвідчили різницю у 31% між ЕГ та КГ на початковому рівні (ЕГ – 43%, КГ – 74%) на користь першої, у 23% – на середньому рівні (ЕГ – 49%, КГ – 26%), у 8% – на достатньому рівні (ЕГ – 8%, КГ – 0%), у 0% – на високому рівні (ЕГ – 0%, КГ – 0%). Позитивні зміни, що відзначені на цьому етапі в експериментальній групі, пов'язані із впровадженням низки сюжетно-рольових ігор: «Лікарня», «Аптека», «Магазин», «Автобус», «Поліклініка», «Кафе», «Візити до лікаря» та ін.

У дослідженні поведінки дітей із розумовою відсталістю *у громадських місцях* серед представників ЕГ та КГ виявлено таку різницю: на початковому рівні – 24% (ЕГ – 24%, КГ – 48%), на середньому рівні – 18%, (ЕГ – 67%, КГ – 49%), на достатньому – 7% (ЕГ – 10%, КГ – 3%). Відмінність між ЕГ та КГ не була виявлена на високому рівні, що становило 0% (ЕГ – 0%, КГ – 0%). Схвальні результати в експериментальній групі виявлені завдяки використанню таких сюжетно-рольових ігор: «У магазині»,

«У перукарні», «У кафе», «У поліклініці», «Автобус», «Бібліотека», «Пошта» та ін.

Результати дослідження *санітарно-гігієнічних навичок* засвідчили, що різниця між ЕГ та КГ становила 18% на початковому рівні (ЕГ – 16%, КГ – 34%), 8% – на середньому рівні (ЕГ – 59%, КГ – 51%), 10% – на достатньому (ЕГ – 25%, КГ – 15%), 0% – на високому (ЕГ – 0%, КГ – 0%). Покращення у межах цього показника пов'язані із застосуванням у практиці роботи в експериментальній групі таких ігор, як: «Прання лялькового одягу», «Ми купуємо ляльку Таню», «Катруся прокинулася», «Ранок ляльки Тані», «Наш Петрик прийшов з вулиці», «Ляльці треба до туалету» та ін.

Узагальнені результати другого блоку діагностичних завдань показали різницю між ЕГ та КГ: на початковому рівні – 26,6% (ЕГ – 23,9%, КГ – 50,4%), на середньому – 16,3% (ЕГ – 58,4%, КГ – 42,0%), на достатньому – 12,0% (ЕГ – 19,3%, КГ – 7,3%). Високий рівень залишився без змін з різницею 0%. Якісний аналіз засвідчив, що після впровадження сюжетно-рольових ігор в освітній процес у дошкільників з порушеннями інтелектуального розвитку експериментальної групи на відміну від контрольної групи виявилися сформованими знання про себе та свою родину, вони навчилися називати власне ім'я і прізвище та імена близьких; за зовнішніми ознаками орієнтуватися у статі, виконувати відповідно до неї соціальні ролі; у них розширився спектр соціальних свят і явищ; покращилися навички соціальної поведінки, хоча іноді діти вимагали стимулювання з боку педагога; оволоділи більшістю санітарно-гігієнічних навичок, іноді потребували нагадування дорослого.

Результати виконання третього блоку діагностичних завдань – «соціально-розвиткового» – засвідчили позитивні зміни у всіх його показниках. Оцінка рівнів розвитку *вербальної комунікації* показала різницю між ЕГ та КГ у 5% на початковому рівні на користь експериментальної групи (ЕГ – 12%, КГ – 17%), у 14% – на середньому рівні (ЕГ – 53%, КГ – 67%), у 12% – на достатньому рівні (ЕГ – 25%, КГ – 13%), у 7% – на високому рівні (ЕГ – 10%, КГ – 3%). Позитивна динаміка на цьому етапі є результатом впровадження в експериментальній групі таких сюжетно-рольових ігор, як: «Хто краще розбудить», «Пошта», «Бібліотека», «Як почувається гномик», «Зоопарк», «Школа», «Вулиця» та ін.

Порівнюючи дані рівнів *самостійності* дошкільників із порушеннями інтелектуального розвитку, виявлено помітну різницю між ЕГ та КГ у межах початкового рівня на 20% (ЕГ – 24%, КГ – 44%), середнього – на 6% (ЕГ – 53%, КГ – 47%), достатнього – 14% (ЕГ – 23%, КГ – 9%), високого – 0% (ЕГ – 0%, КГ – 0%). Покращенню результатів сприяло використання в експериментальній групі таких сюжетно-рольових ігор: «Пригостимо гостя»,

«Бабуся захворіла», «Накриємо стіл», «У пошуках скарбів», «Продукти за списком», «Лялька збирається у подорож», «Домашні турботи» та ін.

За проведеними вимірами розвитку *активності* у дошкільників із розумовою відсталістю ЕГ та КГ помічена різниця у 11% у межах початкового рівня (ЕГ – 6%, КГ – 17%), у 12% – середнього рівня (ЕГ – 47%, КГ – 59%), у 15% – достатнього рівня (ЕГ – 39%, КГ – 24%) та у 8% – високого рівня (ЕГ – 8%, КГ – 0%). Позитивна тенденція в експериментальній групі пов'язана із використанням таких сюжетно-рольових ігор: «Збираємо ляльку на прогулянку», «Довгоочікувана зустріч», «Новачок», «Ведмедик приносить подарунки», «Як я загубився», «Знайди такого ж як ти», «Білочка кличе на гостину» та ін.

Вивчаючи *емоційний розвиток* дітей дошкільного віку із порушеннями інтелектуального розвитку, виявлено різницю у 25% між ЕГ та КГ на початковому рівні (ЕГ – 33%, КГ – 58%), у 17% – на середньому рівні (ЕГ – 51%, КГ – 34%), у 6% – на достатньому рівні (ЕГ – 16%, КГ – 10%). На високому рівні різниця між ЕГ та КГ становила 0% (ЕГ – 0%, КГ – 0%). Позитивні зміни в експериментальній групі пов'язані із впровадженням сюжетно-рольових ігор: «Ображений котик», «У мене нова лялька», «У пташки болить крильце – пожалій пташку», «Як я загубився», «Хто краще розбудить», «Гноми-близнюки», «Не треба плакати» та ін.

Вивчення вміння дошкільників із порушеннями розумового розвитку *взаємодіяти з оточуючими* виявило помітні зміни між представниками ЕГ та КГ на користь експериментальної групи, про що свідчить така різниця: 5% на початковому рівні (ЕГ – 20%, КГ – 25%), 10% – на середньому (ЕГ – 51%, КГ – 61%), 15% – на достатньому (ЕГ – 29%, КГ – 14%), 0% – на високому рівні (ЕГ – 0%, КГ – 0%). Розвиток вміння взаємодіяти з оточуючими пов'язаний із застосуванням у експериментальній групі таких сюжетно-рольових ігор: «Не треба плакати», «Увага, розшук!», «Годинник», «Гарний настрої», «Фея та помічники», «Ми будівельники», «Вітер та листочки» та ін.

За результатами проведеного аналізу *соціальної регуляції поведінки* дошкільників з інтелектуальними порушеннями в побутових ситуаціях була визначена така різниця між учасниками ЕГ та КГ: на початковому рівні – 14% (ЕГ – 29%, КГ – 43%), на середньому – 8% (ЕГ – 53%, КГ – 45%), на достатньому – 6% (ЕГ – 18%, КГ – 12%), на високому рівні – 0% (ЕГ – 0%, КГ – 0%). Покращення в експериментальній групі досліджуваного показника пов'язане із застосуванням у практиці роботи таких ігор, як: «Магазин», «Перукарня», «Вулиця», «Світлофор», «Запрошуємо до столу», «Як дарувати та як отримувати подарунки», «Телефонна розмова» та ін.

Виконання третього блоку діагностичних завдань засвідчили позитивні зрушення за всіма досліджуваними показниками у дітей експериментальної групи порівняно з контрольною з такою різницею: у 12,8% на початковому рівні (ЕГ – 21,2%, КГ – 34,0%), у 0,8% – на середньому (ЕГ – 51,3%, КГ – 52,2%), у 11,3% – на достатньому (ЕГ – 25,0%, КГ – 13,7%), у 2,8% – на високому (ЕГ – 3,3%, КГ – 0,5%).

Якісна характеристика досліджуваних показників за третім блоком діагностичних завдань виявила, що діти експериментальної групи стали більш вибіркові у встановленні соціальних контактів, могли спілкуватися; навчилися будувати простий діалог та орієнтуватися на невербальні засоби комунікації (емоції), у взаємодії з людьми проявлялася поступливість та доброзичливість, іноді спостерігалися агресивні реакції на неадекватні дії оточуючих. У діяльності дітей з'явилася самостійність, упевненість та вищий рівень активності, вони із задоволенням брали участь у спільних іграх та інших колективних формах роботи, свою поведінку намагалися контролювати.

Висновки. Аналіз отриманих результатів на формувальному етапі дослідження показав ефективність застосування сюжетно-рольових ігор як засобу формування і розвитку соціальної компетентності у роботі з дошкільниками з порушеннями інтелекту. Використання спеціально підібраних та розроблених сюжетно-рольових ігор сприяло закріпленню соціальних знань, умінь, навичок та формуванню і розвитку соціальних якостей особистості, що вкрай важливо для майбутнього самостійного життя дітей з інтелектуальними порушеннями.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Висоцька А.М. Програма розвитку дітей дошкільного віку з розумовою відсталістю «Формування соціальних навичок»: метод. рекомен. Тернопіль: Мандрівець, 2015. 128 с.
2. Картава Ю.А. Виховний вплив музичного мистецтва на формування особистості дитини. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. № 3 (47). С. 274–281.
3. Синьов В.М., Матвєєва М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталої дитини: підручник. К.: Знання, 2008. 359 с.